

КОНВЕНЦІЯ ПРО ЗАБОРОНУ ХІМІЧНОЇ ЗБРОЇ І УКРАЇНА: ІСТОРИЧНИЙ ДОСВІД, СУЧАСНИЙ СТАН І ПЕРСПЕКТИВИ

КУЧЕРЕНКО С.М.,
кандидат біологічних наук,
слухач II курсу

Дипломатична академія України
при МЗС України

Заборона розробки, виробництва, накопичення хімічної зброї та її знищення складають одну з найактуальніших проблем сучасності. *Armis bella non venenis geri* (війна ведеться зброєю а не отрутою) - цей лозунг римських юристів протягом століть розглядає застосування хімічної зброї на війні як злочин перед людством¹.

Можна вважати, що хімічну зброю було винайдено ще в сиву давнину, однак початком хімічної війни безперечно вважається день 22 квітня 1915 р., коли війська кайзерівської Німеччини застосували хлор проти французької армії². Загалом кількість уражених хімічною зброєю в першій світовій війні складає 1,3 млн. чоловік, з яких 100 тисяч загинуло. У період між першою і другою світовими війнами хімічна зброя також застосувалась іспанськими військами в Марокко (1925 р.), італійськими - в Ефіопії (1935 - 1940 р.р.) та японськими - в Китаї (1937 р.)³. Цей період характеризується інтенсивним ростом досліджень в галузі розробки хімічної зброї, в тому числі отруйних речовин нового покоління. Хоча у військових діях другої світової війни хімічна зброя не застосовувалась, але її запаси тільки в Німеччині на кінець війни склали ~70 тис. тон. Після другої світової війни і до 90-х років хімічну зброю застосовували понад 20 країн світу. За даними Гарвардського університету, поряд з США, Великобританією, Іраком, Ізраїлем, Китаєм хімічна зброя застосовувалась і такими країнами як СРСР, Румунія, В'єтнам, Лаос, Куба, Лівія та інші⁴. Під час холодної війни США та СРСР накопичили величезні запаси хімічної зброї, створюючи загрозу її широкомасштабного застосування в разі виникнення воєнного конфлікту.

Історія зусиль по забороні застосування хімічної зброї започаткована в 1874 р., коли була прийнята Брюссельська декларація, яка забороняла застосування на війні отрут та отруйних куль. Ці зу-

силля після першої світової війни призвели до укладення, за ініціативою Ліги Націй, Женевського протоколу, який був підписаний 17 червня 1925 р.⁵ Протокол забороняє застосування на війні задушливих, отруйних та інших подібних газів, всіх аналогічних рідин, матеріалів і пристроїв, а також бактеріальних засобів. В 1948 р. Комісія з звичайних озброєнь ООН визначила хімічну зброю як одну з категорій зброї масового знищення і питання щодо її заборони розглядалося в одному контексті з питаннями заборони біологічної зброї. Після того, як в 1972 р. була підписана Конвенція про заборону біологічної і токсинної зброї, а питання щодо хімічної зброї виділилося окремо, розпочалася робота над багатопрофільним договором про заборону саме хімічної зброї⁶. Застосування хімічної зброї під час Ірано-Іракської війни у 1990 р. дало новий політичний імпульс для активізації переговорів. Вони успішно завершилися у вересні 1992 р. і Конвенція про заборону розробки, виробництва, накопичення і застосування хімічної зброї та про її знищення (КХЗ) була відкрита для підписання 13 січня 1993 р. Протягом 13-15 січня КХЗ підписали 129 країн, включаючи Україну, в тому числі і найбільші власники хімічної зброї - США та Росія. Водночас з процедурою підписання була утворена Підготовча комісія (ПК) Організації по забороні хімічної зброї (ОЗХЗ).

Делегація (та представники) України брали участь у всіх дванадцяти пленарних сесіях ПК ОЗХЗ, що проходили у період з лютого 1993 р. до липня 1995 р. На першому етапі (I - III сесії) участь України забезпечувало Посольство України у країнах Бенілюкс. Починаючи з IV сесії у роботі ПК ОЗХЗ брали участь представники МЗС та Мінпрому, а для участі у VI - XII сесіях розпорядженням Президента України була утворена делегація України. Протягом зазначеного періоду вона не тільки брала участь у обговоренні питань, а й розповсюджувала неофіційні документи, зокрема, з питань, пов'язаних зі знищенням хімічної зброї. Представники України протягом 1993-97 рр. брали участь у засіданнях груп експертів ПК ОЗХЗ, зокрема, тих, на яких проводилось обговорення питань старої та залишеної хімічної зброї, хімічної промисловості, форматів оголошень тощо.

Рішенням 8 засідання Національного Комітету України з питань Роззброєння (НКР) була утворена міжвідомча група експертів для підготовки до ратифікації КХЗ та затверджено план її роботи. В 1994 р. текст КХЗ було перекладено експертами на українську мову та надруковано у спеціальному випуску журналу "Хімічна промисловість України", що дозволило ознайомити з КХЗ широке коло адміністрації хімічних підприємств⁷. 11 засідання НКР прийняло в свою чергу рішення, що на етапі підготовки до ратифікації КХЗ саме НКР виступатиме у якості НО України для виконання КХЗ. Рішенням Мінпрому та Міноборони України було доручено підготувати проект Положен-

ня про проведення інспекцій ОЗХЗ в Україні. Тоді ж розпочався і процес узгодження міністерствами і відомствами проекту Закону України про заборону хімічної зброї.

КХЗ набула чинності 29 квітня 1997 р.⁸. Станом на червень 1999 року КХЗ підписало 174 держави світу, з яких 121 вже її ратифікували. Держави-учасниці утворили ОЗХЗ для реалізації предмета і мети КХЗ, контролю за виконанням її положень і забезпечення форуму з консультацій і співробітництва.

Текст КХЗ міститься на 196 аркушах, її компоненти організовані таким чином, що органічно поєднують системні блоки (цілі, засоби, методи, форми, ресурси) в одну інтегральну спільність - і це уможливує життєздатність та успіх роботи. КХЗ забороняє розробку, виробництво, накопичення і застосування цілого класу зброї масового знищення і встановлює режим міжнародного контролю за діяльністю відповідних як військових об'єктів так і цивільних підприємств хімічної промисловості. Кожна держава має декларувати дані, пов'язані з хімічною зброєю, старою і залишеною хімічною зброєю, об'єктами з виробництва хімічної зброї, іншими об'єктами та хімічними засобами боротьби з заворушеннями. Підлягає декларуванню і діяльність підприємств хімічної промисловості, що пов'язана з виробництвом, переробкою, споживанням, експортом та імпортом спискових та інших хімікатів. Після набуття КХЗ чинності близько 15 тисяч хімічних підприємств світу підлягатимуть міжнародному контролю⁹. В Україні об'єкти для такого контролю (~15) знаходяться у структурі декількох міністерств і відомств, що потребує ефективної міжвідомчої координації в процесі виконання КХЗ.

КХЗ встановлює універсальну міжнародно-правову основу для того, щоб поставити поза законом як розробку та володіння, так і застосування хімічної зброї. КХЗ - це справжній договір про роззброєння. КХЗ є недискримінаційним міжнародним актом, тобто всі держави-учасниці, незалежно від наявності у них хімічної зброї, мають рівні права та зобов'язання щодо її заборони, виробництва та використання. До всіх держав-учасниць ставиться вимога знищити існуючі запаси хімічної зброї (якщо такі є) протягом 10 років після набуття чинності КХЗ з можливим продовженням цього строку у випадкових винятках ще на два роки. В цей термін зацікавленість світового співтовариства буде спрямованою на верифікацію процесу знищення запасів наявної хімічної зброї, підготовку інспекторату та кваліфікованого складу міжнародного органу - ОЗХЗ, а також впровадження перевірки підприємств хімічної галузі.

Принциповим моментом є те, що після десятирічного строку, відведеного для знищення запасів хімічною зброєю, головну увагу складатиме контроль за виробничою діяльністю хімічних підприємств. На подальших етапах увага буде зосереджуватись на контролі експорту,

імпорту та торгівлі «критичними хімікатами», а процеси знищення і конверсії хімічної зброї зникнуть. Можливим стане пошук старої, затопленої та залишеної за часів війни хімічної зброї з метою її знищення під міжнародним наглядом. Отже зміняться і об'єкти - ними стануть підприємства - виробники, а також установи державного митного, прикордонного, експортно - імпортного контролю та Національні органи держав-учасниць. Деякі міжнародні експерти неофіційно висловлюють думку, що КХЗ може бути названа як «конвенція про заборону хімічної промисловості» - настільки інтрузивним є її вплив на розвиток промисловості і торгівлі. Відзначимо, що з середини другого періоду, поетапно (з 2000 р. та 2002 р.) почнуть діяти санкції стосовно інших об'єктів - держав-неучасниць. Тому, з метою виконання відповідних положень КХЗ є необхідним встановлення в Україні відповідного режиму експортного контролю за діяльністю підприємств хімічної промисловості, пов'язаною з отриманням та передачею хімікатів, обладнання та технологій, в тому числі й товарів, включених до Списків окремих видів виробів, обладнання, матеріалів, програмного забезпечення і технологій, що можуть використовуватися для створення озброєння, військової чи спеціальної техніки, міжнародні передачі яких підлягають державному контролю.

КХЗ також регулює виробництво, переробку та споживання хімікатів, які самі по собі не є речовинами, що відносяться до хімічної зброї, але можуть бути перетворені на таку або використовуватися для її виробництва. Йдеться про *хімікати подвійного призначення*, які мають цілком законне цивільне використання.

КХЗ створює умови, за яких держава-учасниця має певні переваги у порівнянні з державою-неучасницею. По-перше, вона передбачає встановлення обмежень на експорт-імпорт хімікатів щодо держав-неучасниць. По-друге, КХЗ передбачає надання допомоги при погрозі застосування хімічної зброї лише державам-учасницям. КХЗ діє таким чином, щоб зміцнювати взаємну довіру, але в такий спосіб, щоб не створювати при цьому надмірних труднощів для законної хімічної промисловості або ризику для інтересів національної безпеки або загрози розкриття професійних таємниць, не пов'язаних з виконанням КХЗ.

Структурно КХЗ включає Преамбулу, 24 статті та 3 додатки - Додаток з хімікатів, Додаток з виконання та перевірки та Додаток з захисту конфіденційної інформації. В Преамбулі КХЗ стверджується рішучість держав-учасниць заборонити та ліквідувати хімічну зброю як клас зброї масового знищення. Додаток КХЗ з хімікатів містить три списки хімікатів, що підпадають під контроль і які згруповані відповідно до небезпеки, яку вони становлять для предмета та цілей КХЗ. Ймовірно, що розвиток науки може привести до поширення списків хімікатів, що на-

кладатиме більш широкі та жорсткіші обмеження на учасників, але ОЗХЗ сприятиме вирішенню таких проблем.

КХЗ передбачає створення Національного органу (НО) в кожній державі-учасниці, який виступатиме як координаційний центр для ефективного зв'язку з ОЗХЗ і організуватиме належне виконання КХЗ в самій державі-учасниці. НО мусить забезпечувати взаємодію міністерств та відомств щодо роботи в цьому напрямі. КХЗ передбачає здійснення міжнародного контролю за її виконанням, в тому числі й шляхом проведення різнопланових інспекцій на місцях.

Кожна держава-учасниця КХЗ має подавати до ОЗХЗ первісні декларації щодо промислового виробництва, переробки та споживання хімікатів, що підпадають під дію КХЗ. З метою підготовки декларацій хімічні підприємства Україні зобов'язані подавати до НО всю необхідну інформацію, а міжнародні інспекційні групи можуть здійснювати інспекції на всіх декларованих хімічних підприємствах з метою перевірки точності декларованих даних¹⁰. Планові інспекції цивільних хімічних підприємств призначені для того, щоб виявити і, таким чином, запобігти діяльності, що забороняється КХЗ. Метою планових інспекцій є встановлення факту, що завод не перепрофільований на виробництво хімікатів Списку 1, та того, що хімікати подвійного призначення, які підпадають під дію КХЗ, використовуються у кількостях і для цілей, які відповідають поданим деклараціям. Члени інспекційної групи ОЗХЗ користуються недоторканістю, такою ж, яка надається дипломатичним агентам згідно до ст. 29 Віденської конвенції про дипломатичні зносини від 18 квітня 1961 р.

В політичному плані ратифікація КХЗ, безумовно, була позитивним кроком на шляху інтеграції України до світового простору безпеки. Відзначимо, що на важливість питання ратифікації Україною КХЗ вказувало неодноразове порушення цього питання державами-членами НАТО, оскільки нерозповсюдження зброї масового знищення, і, зокрема, хімічної зброї, входить до питань, які, відповідно до положень Хартії про особливе партнерство між Україною та НАТО, становлять сферу консультацій між сторонами^{11,12}.

Україна протягом десятиліть брала участь у військових хімічних програмах колишнього СРСР. Але, сьогодні, на жаль, відсутня повна ясність і з колишніми заводами з виробництва хімічної зброї СРСР, при цьому з'ясовано, що, спеціальне обладнання було перевезено в Росію ще до початку війни. В зв'язку з цим є вірогідним, що на території України можуть мати місце поховання старої хімічної зброї. Однак відомо, що за повідомленням ІТАР-ТАРС від 28 жовтня 1997 р. Михайло Фалаєв, заступник міністра з питань надзвичайних ситуацій Російської Федерації, заявив про те, що місця затоплення радянської хімічної зброї під час II Світової війни у акваторії Чорного моря знаходяться тільки поблизу міст Новоросійська та Анапи, що означає, що в територіальних водах України

згаданої зброї, як вважалось раніше, немає¹³. Проведене дворазове опитування інституцій Міноборони України щодо наявності на території України хімічної зброї і об'єктів пов'язаних з нею, дало негативну відповідь на зазначене запитання. Таким чином, за національними даними, статус України станом на червень 1999 р. визначався як статус держави, що не володіє хімічною зброєю і не має на своїй території старої або залишеної хімічної зброї.

Україна є розвинутою «хімічною» країною з власними підприємствами, кадрами, інфраструктурою і - головне - зацікавленою щодо вкладання іноземного капіталу в зазначену галузь. Необхідно розуміти, що створення виробництв хімічного циклу і, особливо по виробленню небезпечних та високотоксичних хімікатів при дешевому ринку робочої сили є привабливими умовами для інвестицій, тому, приєднання України до КХЗ об'єктивно було також метою залучення іноземного капіталу в національну економіку.

КХЗ була ратифікована Верховною Радою України 16 жовтня 1998 р. і набула чинності для України 15 листопада 1998 р. Україна входить до складу Східно-європейської групи, що є складовою частиною Виконавчої Ради ОЗХЗ.

На виконання Доручення Президента України № 171/26024-01 від 27 жовтня 1997 р., Доручення Кабінету Міністрів України № 21512 від 30 жовтня 1997 р. Була розроблена Національна програма виконання КХЗ. Основними розробниками програми були МЗС, Міноборони і Мінпромполітики України. Головною метою цієї Програми є забезпечення виконання міжнародних зобов'язань України згідно з КХЗ. Керівником Програми є НО (Згідно з Розпорядженням Президента України № 6/98-рп від 19 січня 1998 р., здійснення функцій НО покладене на МЗС України). Програма визначає обсяги, порядок і послідовність виконання КХЗ органами державної виконавчої влади України. Реалізація програми розпочалася 1 січня 1999 р. (з підготовчими заходами - починаючи з 15 червня 1998 р.) і закінчиться 31 грудня 2008 р. Програма може бути подовженою в залежності від умов виконання КХЗ, до неї можуть вноситися зміни у встановленому законодавством України порядку.

Програма виконується у два етапи: I етап - з 1 січня 1999 р. до 31 грудня 2002 р. Особливістю I етапу є формування основних систем імплементації КХЗ, проведення підготовки персоналу НО, вдосконалення експортного контролю, започаткування та здійснення розширеного міжнародного співробітництва у галузі заборони хімічної зброї, що передбачає реалізацію 7 підпрограм. II етап - з 1 січня 2003 р. до 31 грудня 2008 р. Під час виконання II-го етапу програми передбачається реалізація ще 5 підпрограм.

До основних заходів Програми належать підготовка і подання до ОЗХЗ початкових, щорічних декларацій визначених об'єктів України, прийняття, забезпечення роботи та супроводження інспекційних груп ОЗХЗ, забезпечення контролю над експортно-імпортними операціями з хімікатами, обладнанням і технологіями, створення НО і, можливо представництва України при ОЗХЗ, здійснення міжнародного співробітництва, участь у роботі сесій ОЗХЗ і засіданнях Виконавчої Ради ОЗХЗ, створення призначеної лабораторії, проведення підготовки персоналу, залученого до виконання КХЗ, створення системи захисту конфіденційної інформації чутливих об'єктів тощо.

Виконання КХЗ вимагає від усіх державних структур проведення якісної підготовчої роботи. Це, в першу чергу, вдосконалення і розробка національного законодавства з метою забезпечення дотримання та виконання КХЗ. Це вимагає з'ясування докладної інформації про наявність на території України всіх об'єктів, що мають бути задекларованими.

КХЗ передбачає можливість призначення спеціальної лабораторії в Україні для проведення аналітичних робіт в інтересах ОЗХЗ. Значені лабораторії мають бути оснащені аналітичним обладнанням і процедурами, і після стандартизації та атестації з боку ОЗХЗ, вони уповноважуватимуться брати участь в проведенні аналізу проб. Створення такої лабораторії в Україні сприяло б збільшенню робочих місць, збереженню провідних науковців у галузі аналітичного контролю. База аналітичних даних, що буде надана такій лабораторії ОЗХЗ, може використовуватися в інтересах всієї країни. Це разом з автоматизацією робочих місць уможливлуватиме створення автоматизованої системи підготовки декларацій, створення та утримання відповідної бази даних та оперативне реагування на запити ОЗХЗ щодо надання інформації, в тому числі й при проведенні розслідувань можливих порушень вимог КХЗ.

Імплементация КХЗ вимагає наявності у держави-учасниці кваліфікованих кадрів в НО, причетних міністерствах та відомствах. Внаслідок цього необхідним є здійснення заходів, спрямованих на підготовку персоналу, в тому числі керівництва підприємств хімічної промисловості, для проведення декларування відповідної діяльності і об'єктів, супроводження інспекційних груп, захисту конфіденційної інформації тощо, що є дійсними завданнями для НО. Представники України неодноразово брали участь у навчаннях, організованих ПК ОЗХЗ та на курсах інспекторів ОЗХЗ.

Показники хімічної промисловості, є виключно чутливою інформацією і внаслідок цього збереження їх конфіденційними постійно становитиме елемент стурбованості будь-якої країни. Хімічна промисловість має справу з ноу-хау і певними торговельними таємницями. Навіть незначна кількість розголошеної дослідницької інформації може

привести до значних втрат, перекреслити надії на майбутнє і звести нанівець роботу, що виконувалася протягом років. Тому міжнародні перевірки повинні здійснюватись якомога менш інтрузивним способом, тому треба стежити за тим, щоб інспектори були присутніми лише в задекларованих Україною місцях. Необхідно також дотримуватись принципу «мінімуму необхідної інформації». Підприємство повинно презентувати тільки ті аспекти своєї діяльності, котрі підтверджують точність і достовірність декларацій, відсутність виробництва токсичних хімікатів чи їх попередників понад встановлених КХЗ лімітів. З метою запобігання розголошенню чутливих даних, підприємство може ініціювати розробку і укладення Угоди з ОЗХЗ по об'єкту, в якій конкретно визначити порядок поведіння інспекційної групи та національного ескорту на місцях проведення інспекції. Представник України успішно пройшов навчання і зараз працює в Технічному Секретаріаті ОЗХЗ в якості міжнародного інспектора¹⁴.

Ратифікація КХЗ відкриває для України можливість відновити, за допомогою найновітніших технологій, якими володіє ОЗХЗ, навколишнє природне середовище якомога менш інтрузивно з економічної точки зору¹⁵.

Процес розвитку ОЗХЗ триває і досі, так як згідно до установчих документів тільки розпочинається повноцінна міжнародна робота по втіленню та перевірці положень КХЗ. Засновується міжнародний інспекторат, допоміжний фонд, доформовуватимуться керівні органи ОЗХЗ, приєднуються нові члени. Процес розвитку ОЗХЗ прогнозується і в майбутньому. Він передбачає появу нових країн в ОЗХЗ, завершення визначеного КХЗ терміну знищення всієї хімічної зброї держав-учасниць КХЗ, поступове введення в дію економічних та технічних санкцій проти учасників та порушників, постійним вдосконаленням міжнародного контролю в планетарному масштабі.

КХЗ є логічним елементом системи міжнародної безпеки світового значення, а участь в ній України визначена як пріоритет зовнішньої політики¹⁶. Роззброєння - тенденція і найбільш суттєве гасло сучасності і на прикладі КХЗ ми вже маємо змогу бачити конкретні наслідки зусиль та роботи світового співтовариства і України зокрема у цьому напрямку.

ПОСИЛАННЯ

¹ Грищенко К.І. Питання Конвенції про заборону хімічної зброї в Україні. // Хімічна промисловість України, №, 1994, с. 5 - 78.

² Грищенко К.І. "В ім'я запобігання війнам." // Політика і час. - 1998. - №7. - С.7-12

-
- ³ Chemical Disarmament: basic facts. - OPCW Press, 1998, 24 p
- ⁴ Ibid. – С. 1.
- ⁵ Женевський Протокол про заборону використання на війні задушливих, отруйних і інших подібних газів та бактеріологічних засобів. 1925 р.
- ⁶ Committee on Disarmament, 'Compilation of material on chemical warfare from the Conference of the Committee on Disarmament and the Committee on Disarmament working papers and statements, 1972-1979', Conference on Disarmament document CD/26, 1 July 1979.
- ⁷ Конвенція про заборону розробки, виробництва, накопичення і застосування хімічної зброї та про її знищення // OPCW Press, 1996, 192 pp.
- ⁸ Ibid. – С. 2.
- ⁹ Конвенція про заборону розробки, виробництва і нагромадження запасів бактеріологічної і токсинної зброї і про їх знищення 1972 року
- ¹⁰ Ibid. – С. 2.
- ¹¹ Державна програма співробітництва України і НАТО до 2001 р.
- ¹² Хартія Україна – НАТО. Розділ III, §3.
- ¹³ Ibid. – С. 1.
- ¹⁴ Проблеми ліквідації хімічної зброї. // Політика і час, №11-12, 1998, с. 109.
- ¹⁵ Злотникова Т. О проблемах экологической безопасности, связанных с уничтожением химического оружия (К вопросу о ратификации КХО). // Ядерное распространение, вып. 21, 1997. – С.5- 10.
- ¹⁶ Постанова Верховної Ради України "Основні напрями зовнішньої політики України." // Урядовий кур'єр, 5 липня 1993 р.